

Szintézis-kísérlet
a 20. századi magyar történelmi regényben
Az Erdély-trilógia a magyar és a világirodalomban

LICHTMANN TAMÁS

I. MÓRICZ ZSIGMOND ÉS AZ ERDÉLY

A történelmi regény műfaja, mely születését és első virágkorát a 19. század eleji romantikának köszönhette, századunk első évtizedeiben újból fellelő. A történelem sűrűsödő eseményei kényszerítik a művészeket a konfrontációra, a történelemmel való szembenézésre. Egymás után születnek a kor reprezentáns íróinak tollából a nagyszabású történelmi művek (Thomas Mann, Romain Rolland, Alekszej Tolsztoj). A modern történelmi regény látóköre a romantika nacionalizmusához, a kritikai realizmus társadalmi konkrétségéhez képest kiszélesedik, formavilága gazdagodik, filozófiai, társadalmi töltése elmélyül, egyetemessé válik. A történelmi tárgy nem marad meg a történetiség immanenciájában és a nemzeti múlt kereteiben, hanem egyetemes látókörűvé válik, és a történelmet eszközként használja fel jelenhez szóló mondandójának érzékletesebb bemutatásához. A hagyományos történelmi regény a múlt mozgatórugóit kereste, egy korszak törvényeit önmagában, saját tényeiben és összefüggéseiben kutatta — a modern történelmi regény a történelem egyetemes összefüggéseit vizsgálja, a történetiség általános mozgatórugóit önti példázatos formába. Az új típusú történelmi regény a történelmi példák tényszerűségével megerősítve, azok realitását evidens valóságként elfogadtatva olyan aktuális problémák kifejezéséhez nyer hiteles háttérrel, ezáltal külön bizonyításra nem szoruló tényanyagot és motívumrendszert, amelyek egy realista társadalmi regény fiktív világában kevésbé hatnának meggyőzőnek, hisz annak fikcióját előbb el kell hitetni valóságosnak, és csak azután fejezhető ki vele az aktuális mondani-való. A történelmi regényben a jól megválasztott történelmi példa már önmagában is jelképerejű, példázatszerű. Példaerejű motívumait a történelmi környezet hű felidézése még fel is erősíti, márcsak tényszerű realitása, illetve realitás-illúziója miatt is.

A magyar történelmi regény gyökerei mélyek, és jellegzetesen kelet-közép-európaiak. A magyar regény a történelmi regénnyel született meg, és a műfaj történetében a történelmi téma csaknem mindenkor jelentősebb szerepet játszott a társadalminál. A történelmi regény a 20. században a műfaj modern lehetőségeinek és a hagyományos formának sajátos ötvözetét hozta létre. A magyar regény az egyetemes összefüggések vizsgálata közben sem szakíthat a nemzeti kérdések megválaszolásának kényszerével (mint ahogy természetesen minden nemzet írója kisebb-nagyobb mértékben kötte

van saját népének-nemzetének történelmi kérdéseihöz, és csak e kötődés mértékében vannak eltérések), a legszorosabban kötődik nemzeti történelmünk konfliktusaihoz. A történelmi regény elsőrendű célja a 20. században is a magyar történelmi múlt, a népi, nemzeti hagyomány feltárása, a történelem nemzeti gyökereinek, törvényszerűségeinek és tendenciáinak ábrázolása. A magyar történelem régóta megoldatlan társadalmi-eszmei feladatai a történelmi regényben keverednek a korszerű történelemábrázolás követelményeivel, és e kettős feladatnak csak a legnagyobbak tudnak eleget tenni. Az elsők között Móricz Zsigmond.

Móricz Zsigmond *Erdély*-trilógiája a magyar prózairodalom legnagyobb vállalkozása a történelmi regény műfajában. A befejezetlenségében, torzó arányaiban is hatalmas ívű mű váratlanul, mégis szervesen nő ki Móricz addigi életművének saját jelenére koncentrálnó problémaköréből, és magányosan, ám a korabeli Magyarország problémáit jelképező erővel áll a kor irodalmában. A regény tervéről először egy 1913-ban kelt levelében vall, a témaválasztás akkori első indítéka a történelmi érdeklődés, a magyar múlt feltárásának, haladó történelmi erőinek számbavételi igénye. „Én az elmúlt időknek nagy hanghallója vagyok és Bethlen Gáborban látom a letűnt századok egyik legnagyobb magyarját, legmagyarabb nagyságát. Látni akarom az embereiben a kort, és megszólaltatni annak a kornak a hangját, amelyben elmélyedek...”¹ Első szándéka egy letűnt kor hangjának felidézése, a magyar történelem egy feltáratlan szeletének, egyik jelentős korfordulójának elmélyült művészi vizsgálata, és egy nagy történelmi személyiség életrekelte. Célja ekkor még csak annyiban aktualizálható, hogy Bethlen alakjában a magyarság „örök” típusát, a jelen számára is példamutató történelmi személyiséget is ábrázolni akarja. Témaválasztásának alapmotívuma tehát nem tér el alapvetően a múlt századi hagyományos történelmi regények, az immanens történetiséget felidéző művek céljaitól. Az anyaggyűjtés, az írásra való készülődés közben azonban súlyosan aktuális történelmi motívumok léptek be a regény ihlető eszméi közé: kitört az I. világháború, melynek végén tragikus események sodorták mély válságba az országot; a forradalmak bukása és a trianoni béke. A régóta érlelődő történelmi művet Móricz végül is ebben a válságos történelmi szituációban kezdte el írni, és az első könyv, a *Tündéerkert* 1922-ben jelent meg. Az időpont döntő jelentőségű a regény értelmezése szempontjából. A mű más, több lett múltidézésnél, egy nagy történelmi személyiség felmutatásánál, több analógiás történelmi tanulságnál: a *Tündéerkert* példa lett, jelkép, a háború utáni évek tragikus kiúttalanságának, válságának, kompromisszumos megoldáskeresésének hű tükre. Az író régi kedves alakja, történelmi példaképe találkozott aktuális céljaival és Bethlen példa lett a jelen számára, egyesítve magában a történetiség és a példaszerűség koncepcióját. „A világháború közepén, 1917-ben, mikor megírtam a Fáklyát, utána mély válságba kerültem. Elvesztettem a körülöttem folyó élettel a belső kapcsolatot... A történelemhez fordultam. Kerestem azt a politikai géniuszt, aki tisztán magyar erővel valamit s szépet és nagyot tudott teremteni ebből

1. Móricz Zsigmond levelei. Bp. 1963. I–II. köt. – I. 117. l.

az országból, s ebből a népből a történelem folyamán... azt a hőst kerestem, aki a mai Magyarországot képviseli.”² Móricz rendkívül izgalmas, modern koncepciója azonban már az első kötetben módosult. Az író bárhol nyilatkozott, vallott műve születéséről, mindig csak Bethlen példájáról, nagyszerű alakjáról beszélt, kezdettől mindvégig róla akart regényt írni. A *Tündéerkert* hőse mégsem ő, hanem Báthory Gábor, és Bethlen csupán halvány, íróilag-emberileg-történelmileg alig körvonalazott alak Báthory árnyékában. Móricz szándéka, regény-koncepciója ismeretében ez a döntő arányeltolódás meglepetést kell hogy keltsen: valami mély, időközben bekövetkezett válságra enged következtetni. Ez a válság az ország széthullása, a régi rend anakronisztikus ellentmondásokat rejtő tarthatatlansága és egyidejű átmeneti megerősödése, az újat ígérő forradalmak tragikus elbukása, ennek következményeként a forradalom lehetőségébe vetett hit véglegesnek látszó megrendülése, és helyette más, kompromisszumos-reformista kiutak kétségbeesett keresése.

A *Tündéerkert* a bukás, a kiúttalanság légkörében született. Móricz 1922-ben a történelmi perspektíva híján kénytelen volt háttérbe szorítani Bethlennek a történelmi haladás erőit jelképezni hivatott alakját. Előbb a tragikus helyzetet, a nemzet és a forradalom bukását kellett tisztázni, a bukás okait, gyökereit kellett feltárni. Ezt a válsághelyzetet hivatott kifejezni Báthory Gábor tragikus alakja, aki csakis 1919 után válhatott — Bethlennel szemben is — főhőssé, a jelen történelmi válságának jelképes kifejezőjévé. Paradox módon Móricz realizmusának a diadala, hogy ez a szerkezeti módosulás bekövetkezett, és Báthory lett a *Tündéerkert* főhőse; az ő alakjával lehetett az író korának konfliktusait hitelesen kifejezni, a történelmi összefüggéseket feltárni. Az eredeti koncepció szerinti főhős, Bethlen Gábor, a polgári haladás, a reformokkal a tömegek javát szolgáló politika és a nemzeti egységért vívott harc nagy előfutára, akiben joggal láthatta Móricz az aktuális történelmi példa lehetőségét. Csakhogy ez a lehetőség a húszas-harmincas években nemhogy közeledett volna, inkább egyre távolodott a megvalósíthatóság realitásától. Az adott renden belül maradó reformok látszatreformoknak bizonyultak, a Horthy-rendszer uralkodó körei minden erővel a múltat restaurálták. Bethlen legnagyobb nemzeti-külpolitikai terve, a széthullott ország egyesítése — amely a regény tervezése idején még nem, de írása közben véres aktualitással telítődött — az adott helyzetben elvont utópiának látszott. Mindezek miatt a kor ellentmondásainak is hű tükre, hogy Bethlen példája, a reformokkal felülről irányított társadalmi haladás útja, végső soron nem a tervezett követendő példa lett, hanem a forradalom és a valódi haladás híján kompromisszumokra, felemás megoldásokra kényszerülő társadalmi progresszió hű képe, az író személyes nosztalgiájának, a történelmi fejlődés iránti vágyának keserű jelképe.

Az idő előrehaladásával és a társadalmi válság mélyülésével a trilógia további részeiben Móricz egyre jobban eltávolodik a jelentől, belesüllyed a múlt megidézett világába, és végül Bethlen már nem a társadalmi kiút

2. Móricz Zsigmond vallomása meg nem írt regényéről. = *Nők Lapja Magazin*, 1979. 19. 1.

jelképe, hanem a jelenből való menekülés, a múltba merülés eszköze lesz. „Tizenhét éve foglalkozom a dologgal, de csak most, legújabbán lett az történelmi munkává. . . . A nap árnyéka is túlságosan történelmi korpéppé vált a kezemben újabbán. Pedig nem ezzel indultam neki. Én a más kívántam megírni történelmi keretben, s már a Tündéerkertben is elhatalmasodott bennem az igazságérzet, s a valóságos 17. századi problémák elnyomták a más. . . . Én azonban rabja lettem a múltnak a regényben is. . . . Itt egy felemás munka született meg: inkább történelem, minthogy a mai olvasó a saját élete tragédiájának érezze.”³ — vallja be az író. Móricz hatalmas vállalkozása nem véletlenül maradt torzó. Két kötetten át még vitte, sodorta eleméntáris epikus lendülete, belemerült a múlt színes részleteinek aprólékos festésébe, a 17. századi erdélyi világ tájainak, embereinek magával ragadó ábrázolásába, amit a trilógia megannyi zseniális részlete, önálló elbeszélésként élő epizódja tanúsít, ám a bethleni történelmi út következetes, hiteles, epikusan érzéki ábrázolásával adós maradt. A trilógia írása közben eltelt évtizedekben Móricz reformista utópiái megrendültek, hátat fordít a politikának, végleg leszámol a felülről várható reformok illúziójával, és visszahúzódik a nép ősi, elpusztíthatatlan energiáinak megtartó ősrétegeibe. Még tervezi a trilógia folytatását, de már fáradt, resignált, hitevesztett. 1935-ben így ír Keresztury Dezsőnek: „. . . ez a regény még nincs befejezve. Csakugyan kapunyitásnak érzem s annak is vallom a távoli dörgés felé. Bethlen Gábor még él s most jön az élet új korszaka. Kiszáll, hiába inti Károlyi Zsuzsanna, hogy boldog lehet, ha úgy jön vissza, ahogy elindult. Tíz évi harc, háború és szenvedés vár rá. . . . Ahhoz szörnyű megpróbáltatásokon kell keresztülmennie, hogy eljusson a népek horizontja elé. Ha isten éltet és erőt ad, talán. . . . Csak hát öregszem. Mit tagadjam, fáraszt ez a kis élet. . . .”⁴ A történelmi regény íve, Bethlen életpályája még nincs lezárva, de Móricz már nem írja tovább, nem képes a „népek horizontja elé” követni hősét, végleg kiábrándul a történelmi uralkodó osztályból, és a betyárok, a parasztok, a szegény nép világa felé fordul, a történelmi tudattal nem rendelkező, a nemzet történelmi folytonosságát mégis évszázadokon át biztosító néptömegekhez. Az idős Móricz bennük találja meg a jövő történelmi erőit, a válságból kivezető utat — de ez már nem az Erdély történetéhez tartozik.

Az *Erdély-trilógia* maradéktalan tökéletességű, művészileg legharmonikusabb része a *Tündéerkert*. Ez a mű több az eredeti szándék szerinti hagyományos múltidéző történelmi regénynél, megírása közben a kor társadalmi erőinek hatására elmélyült, sokrétű, korszerű tartalmakkal telítődött. E bonyolult tartalmak hordozója az „új” főhős, Báthory Gábor. Báthory tragédiája elsősorban nem a történelmi alak korhűen hiteles sorsát fejezi ki, hanem az 1914 és 1919 közötti magyar társadalmi haladás és nemzeti történelem tragikus konfliktusait, mély válságát jelképezi. Nem véletlen, hogy a trilógia egészére általában jellemző hiteles történelemábrázoláshoz képest Báthory alakja tér el leginkább az eredeti történelmi személy jellemétől és szerepétől, benne összegződnek az író aktuális történelmi és személyes gon-

3. Móricz Virág: *Apám regénye*. Bp. 1963. 487—490. l.

4. *Móricz Zsigmond levelei*. II. 120—121. l.

dolatai. Ennek érdekében Móricz teljesen átalakította Báthory jellemét, szinte új embert teremtett. „Bethlen valóban idegen tüzeknél gyúlt ki: Báthory Gábornál, akinek én adtam meg a zseni tüzét, amit soha énelőttem senki se fogott rá...”⁵ Báthory alakja az író személyes és korának társadalmi válságait, konfliktusait hordozza. Móricz a fejedelem bukásában siratta el a Trianonnal széthulló magyarságot, a nemzet irányításába belebukó történelmi uralkodó osztályt, a jobbra hivatott, ám tehetetlen dzsentrit, a megalapozatlan felbuzdulások és mély válságok között vergődő „sorszerű” magyarságot (tagadhatatlan nacionalista felhangokkal), a külső-belső okok miatt elbukó forradalmat, s nem utolsó sorban saját személyes emberi indulati-morális teljességyágyának kínzó megvalósíthatatlanságát: mindezen ellentétes tartalmakat a mitizált magyar sors Báthory által jelképezett alakja olvasztja belső ellentmondásokkal terhes, ugyanakkor jellembelileg szerves egységbe. Báthory alakjának értelmezése kezdettől az irodalomtörténeti viták középpontjában állott.⁶ Az alak jelképesen bonyolult sokrétűsége több értelmezést is megenged, nem is szűkíthető le egyetlen szimplifikált jellemvonássá, vagy egyetlen történelmi kategória jelképévé. Báthory alakjának ereje titokzatos és megfeyjthetetlen összetettségében, realista és jelképes bonyolultságában rejlik. Móricz Báthory sorsában nem az ellenforradalmat ábrázolja, nem a forradalmat siratja, nem az abszolutizmust vagy a voluntarizmust jelképezi, hanem a nemes célokért rossz eszközökkel küzdő, az osztálykorlátok determináltságában vergődő magyar társadalmi haladás erőit, a sorozatos bukások miatt mitikus tragikussággal szemlélt magyar történelmet. Báthory legközelebbi szellemi rokonai Móricz jobbat akaró, de a szükségszerűség szorításában vergődő és saját emberi korlátaik miatt is elbukó dzsentri-hősei, a magyar elmaradottság sarába belefulladó emberi „arany”-lehetőségek. (*Sárarany, Fáklya, Úri muri, Rokonok*). Pályája kezdetétől egészen a *Barbárok* és *A boldog ember* népi-orientációjú nagy fordulatáig Móricz minden jelentős művében ez a központi tartalmi és szerkezeti konfliktus. A magyarságot jelképező dzsentri, polgár vagy paraszt hősei kiutat keresnek a társadalmi válságból, de az objektív körülmények (elmaradottság, a feudális, rendi környezet visszahúzó ereje), és a hősök szubjektív emberi korláta (féktelenség, úri gőg, történelmi tájékozatlanság, érzéketlenség) meggátolják a harcot, belső válságba kergetik az érzékeny lelki alkatokat, végül tragikus bukásukat okozzák. Báthory is ezt a sorsot éli át, élete ennek a jót akaró, de rossz irányba való kitörési szándéka miatt elbukó mórliczi „magyar alkatnak” a fejedelmi sorsba

5. Móricz Virág: i. m. 490. l.

6. A viták ismertetését nem tekintem feladatomnak, csupán a művekre utalok. Czine Mihály: *Móricz Zsigmond*. Bp. 1968.; Keresztury Dezső: *A szépség haszna*. Bp. 1973.; Király István: *Irodalom és társadalom*. Bp. 1976. (Móricz-problémák, M. Zs.); Kovács Kálmán: *Eszmék és irodalom*. Bp. 1976.; Laczkó Géza: *A történelmi regény és M. Zs. = Nyugat*, 1922.; Láng Gusztáv: *Szándék és szabadság. = Igaz Szó*, 1979. 6.; Nagy Péter: *Móricz Zsigmond*. Bp. 1975.; Németh László: *Két nemzedék*. Bp. 1970.; Réz Pál: *Kulcsok és kérdőjelek*. Bp. 1973.; Schöpflin Aladár: *M. Zs.: Erdély. = Nyugat*, 1935. I.; Sötér István: *Tisztuló tükrök*. Bp. 1966.; Szegedy Maszák Mihály: *A Tündérváros műfaja és világhépe. = Alföld*, 1979. 7.; Tóth Dezső: *Élő hagyomány — élő irodalom*. Bp. 1977. Vargha Kálmán: *Móricz Zsigmond*. Bp. 1967.; Vres András: *Mű, érték, műérték*. Bp. 1979.

transzponálása. Báthory álma a magyarság legszebb álma, amelyért Bethlen is harcol, és amely évszázadokra programot adott a magyar történelem haladó erőinek. „Mit tudsz te arról, mi volt az én álmom: a szabad s független Erdély, amely mint egy vár áll a világ közepén s szövetségese minden szomszéd hatalom: Oláhország, Moldva, Lengyelország, Magyarország. Környöskörül sík országok, s közepén a büszke vár, az erdélyi hegyek belsejében a magyar fajtának boldog tündérekertje. . .”⁷ Báthory az álmok megálmodója, a jövőt látónoki módon sejtő költői lélek, de az álmokat csak lassú szívós munkával lehet valóra váltani, és erre Báthory szertelen, rohanó lényé nem képes. A magyar történelem tele van csodálatos álmok álmodóival — ezért is jelképes erejű Báthory alakja —, de az író jelenkoráig még egyetlen nagy álom sem vált valóra. Bethlen szívós, kitartó, racionális — és végül célhoz vezető — küzdelme is ezért visel magán idealisztikus vonásokat. Báthory álmait Bethlen hivatott valóra váltani a történelmi fejlődés során, de Bethlen — a *Tündérekertben* legalábbis — nem az író társadalmi ideálját testesíti meg, csupán az ideál iránt érzett, személyes líraisággal is átfűtött nosztalgiáját. „Bethlen lehajtotta fejét: lelkében igazat adott a fejedelemnek, akinek mindenkor elismerte szellemi felsőbbségét, vagy inkább mindenkor meglepte s új világitásba helyezte előtte a dolgokat a Báthory gondolata; ő a meglevő dolgokról tudott helyes és bölcs képet adni magának, Báthory a jövőről. . . Neki haditervei erősek és készek voltak, s az ország állapotát, a pártok helyzetét pontosan érezte, sőt a távoli országokról is a legtisztább képeket tudta felállítani, amelyeket aztán a bekövetkezett események sorra igazoltak; a fejedelem azonban a jövőbe vetette nagy lobogó tekintetét, s mindaz, amit képzelőereje fölvetett, rendkívüli s nagyarányú volt. Bethlen sajnálattal látta, de mindig mint második ember állott Báthory mellett: ennek ragyogó fantáziájától ő is kigyúlt, s szíve mély fájdalommal érezte, hogy milyen kár, hogy ez az ember sohasem fogja egyetlen koncepcióját sem végrehajtani. Ő nem tud tévedni: ez nem tud nem tévedni. De ez a saját biztonságában való meggyőződés szegényesnek s másodrendűnek tűnt fel előtte; a saját józanságának terhét szívesen odaadta volna a repülő szédületnek ama mámoros pillanataiért, amelyekben Báthory fölibe emelkedett az életnek.”⁸ Amíg Báthory él, addig Bethlen csak szürke „második ember” lehet mellette. Móricz Báthory ragyogó életteli alakjába álmodta bele a magyarság erényéről, nemességéről, lendületéről, fantáziájáról, nagyszerű eszméiről és ösztönös demokratizmusáról vallott gondolatait, vágyait, személyes nosztalgiáit. „Báthory Gábor volt az első fejedelem erdélyi földön, aki észrevette, hogy a szegény nép nyomorúságban van, és ez nem jól van. . . A kevés hatalmas szétdarabolja a birodalmat: a sokaság hatalma egygyé kovácsolja.”⁹ A fejedelem ugyanakkor nemcsak nemes, hanem önkényes zsarnok is, nemcsak hazafi, de harácsoló, mindent önzón magának akaró kényúr, nemcsak demokrata, de a népet eszköznek tekintő feudális uralkodó is egy személyben. Nemcsak zseniális álmokat álmodó tündérr királyfi, hanem féktelen önkényúr is, aki irreális álmait kergetve önnön

7. Móricz Zsigmond: *Erdély*. Bp. 1977. 274—275. l.

8. Uo. 338. l.

9. Uo. 339. l.

pusztulásába rohan. Báthory Gábor ellentétekből felépülő, minden ellentmondásos vonásában egyaránt hatalmas arányú és energiájú, igazi vérbő reneszánsz figura. „...ez nem ember, ez egy égen tündöklő csillag; tesz s mível, mit akar: nincs ennek a lelkében senki más, csak ő saját maga...”¹⁰ Ilyen hatalmas arányú egoizmus csak a reneszánsz egyéniséget felszabadító korában képzelhető el, újraélése és felidézése viszont elképzelhetetlen a Nietzsche felszabadította modern individualizmus hatása nélkül. Báthory reneszánsz teljessége egyúttal Móricz legszemélyesebb emberi vágyainak, belső konfliktusainak az objektiválódása, korlátlan szabadságvágyának a kiélése is. Báthory egoizmusa mindent legyűró, környezetének minden tagját maga alá szorító, végleteket nem ismerő önzés melyet tragikussá árnyal a szorongató metafizikus magány érzése. „De hol van az én országom?... Ez ország?... ebek országja... marakodó ebek tartománya... Itt nincs ország: itt csak én vagyok...”¹¹ — vall a magára maradt uralkodó, az individualizmus szorongó, senkivel sem megosztható magányában, az elidegenedett, széthullott világban.

Báthory Gábor korlátlan önmegvalósításával szemben a regény ellenpólusán a tudatos önkorlátozó Bethlen Gábor áll. Báthory az önzés, Bethlen az önzetlenség, az abszolút lemondás, Báthory a csillogás, Bethlen a szürkeség, a puritánság, Báthory a korlátlan szabadság, Bethlen a szigorú korlátok közé szorított szükségszerűség, Báthory a törvények felrúgása, Bethlen a magát törvényeknek alávető, az objektív rendnek engedelmessékedő történelmi személyiség. Két hőse alakjában az író önmagát szakítja ketté: álmait Báthory jelképezi, a teljességről lemondó rezignált beletörődését, kompromisszumos valóságát Bethlen fejezi ki. A tündérbert eszméje, melyet Bethlen egész életében követ és próbál beteljesíteni, Báthorytól ered. A boldogság álma azonban nem valósítható meg, az álmódok elbuknak, az igazi alkotók, a realitást számbavevők, a történelmi haladást képviselők csak kis lépésekkel, megalkuvásokkal, lemondásokkal haladhatnak előre, és a tündérbert álma a földön csak töredékeiben váltható valóra. „Báthory Gábor nagy lélek volt, a legkülönb, akit valaha ifjában remélhetünk: igazi tündérbert, de a tündérek nem e világra valók... Aki emberfia magasabb szellemekkel fog kezét: belepusztul a szerencsébe...”¹² — szól Bethlen rezignált búcsúja Báthorytól.

A Báthory—Bethlen konfliktusban rejlik Móricz regényének a konkrét történetiségen és a magyarság-problematikán is túlmutató egyetemes tartalma. Báthory a szélsőséges radikalizmus, a személyiség korlátlan önmegvalósítási vágyának individualista kiélője, Bethlen vele szemben a történelmi cél és a hozzá vezető lehetséges út harmóniájának megteremtője. „Azonban Nagyságod: amilyen nagy az elgondolásban, olyan nagy hatalom is kellene a végrehajtásra: úgy gondolom, Báthory Gábor csak azon a módon tudná végrehajtani tervét s gondolatait, amely módon azokat megteremti: támad benn a nagy idea isteni mód, isten: *légyen* szavával. Így kellene jönni a végrehajtásnak is: *légyen s megtörténjék*... A Nagyságod akarat-

10. Uo. 180. l.

11. Uo. 235. l.

12. Uo. 422. l.

ja mind lehetőség, semmi lehetetlenség abban nincsen: csupán a szívós és nehéz munka kell hozzá, amely lassan, csöndesen, mint az árvíz nyomról nyomra végigvigye...¹³ Az abszolút szabadság formális értelmezésében a cél tartalma közömbös, a cselekvő individuum a (bármilyen) cél elérésének teljes szabadságát, a körülményekből való abszolút és mechanikus kiszakítását tételezi fel, és a célhoz vezető, objektív törvények által meghatározott utat tagadja. A *Tündéerkert* két hősének konfliktusa azonban túlmegy a szabadság formai módszertani problémáján, és a történetiség tartalmi rétegeinek a mélyébe hatol. Ha csupán a módszer szabadságáról lenne szó, és a cél közömbös volna Báthory számára, akkor joggal lenne vádolható feudális önkénnyel, a tettek korlátlan szabadságával, a morális normák feudális-anarchista lábball tiprásával. Személyiségének egyik rétegében természetesen ez is benne van. Móricz számára azonban a cél az elsődleges, a szabadság tartalma; a haladáshoz vezető út történelmi szükségszerűségének a követése. „A fejedelemnek, nagyságos uram, nem lehet olyan álmodni, amelyet akar; csak amit lehet... Nem is csak amit lehet: de amit *kell*...¹⁴ Móricz történelemszemlélete dialektikus. A történelmet nem a nagy személyiség önkénye irányítja — még a jó célok érdekében sem —, hanem a történelmi szükségszerűség. Abszolút szabadság a történelemben egyetlen individuum, még a nagy, „történelemformáló” személyiségek számára sincs. Épp az az igazi nagy történelmi személyiség, aki felismeri az adott kor erővonalait, történelmi szükségszerűségét, és annak szellemében aktívan cselekszik; a felismert szükségszerűség irányába hat. Felismerés és cselekvés elválaszthatatlan egymástól, az álmokat nem elég zseniálisan megálmodni, de legalább olyan nehéz és fontos történelmi feladat azokat — akár kerülő utakon, kompromisszumokkal, lemondásokkal is — valóra váltani. Báthory csak a felismerésig jut el, a jövő álmáig, ám a szükségszerűség értelmében cselekedni csak Bethlen képes. Ennek megfelelően a *Tündéerkert* pozitív történelmi hőse Bethlen Gábor, a regény tragikus hőse azonban Báthory. A művészet ugyanis többet képes érzékeltetni az elvont történetfilozófiánál. Az elvont eszme szerint a szabadság a felismert szükségszerűség és az annak értelmében végrehajtott történelmileg adekvát tett. A művészet megmutatja ebben az elvont szabadságfogalomban az emberi tragédiát, a történelmi haladás személyiségpusztító immanens tragikusságát is. A haladás végső soron érvényesül, a történelem előrevivő erői győznek, de ez szükségszerűen együtt jár a személyisége teljes kibontakozásáért harcoló, teljes személyiségét az önkiteljesítésért latbavető hős tragikus bukásával. A történelmi haladás lemondásokkal jár, ám ezt belátni nem mindenki képes. Az igazán nagy, öntörvényű egyéniségek nem tudnak alkalmazkodni a történelmi-társadalmi törvényekhez, és tragikusan összeütköznek a történelmi szükségszerűséggel (Antigone, Don Quijote). A történelmi haladás szolgálói óhatatlanul az alkalmazkodóbb, szürkébb, kevésbé öntörvényű, kompromisszumra inkább hajló egyéniségek közül kerülnek ki. A *Tündéerkert* Bethlene ilyen személyiség: valahogy túl tökéletes, túl szürke ahhoz, hogy regényhős legyen. A *Tündéerkert* lapjain nem is más, mint Báthory eszméinek

13. Uo., 340. l.

14. Uo. 276. l.

rezonőrje, racionális tudatosítója, akiről alig képzelhető el, hogy belső konfliktusa, személyes történelmi tragédiája legyen. Irodalmi hasonlattal Bethlen a győzelmet learató, de személyiség nélküli Fortinbras, a tragikus Hamlet-Báthory mellett. Ahhoz, hogy igazi regényhőssé váljék, aki Báthory halála után nemcsak a történelmet, hanem a regénytörténetet is uralja, személyes konfliktusokat, tragédiákat kell átélnie. Móricz az építő fejedelmet, a tragikus rombolás ellentétét, a történelmi realitás harmonikus számbavevőjét akarja megmutatni Bethlen Gábor példájával, ez a terv azonban a trilógia további köteteiben művészileg egyre nehezebben sikerül, az alak realitása egyre inkább kicsúszik az író formáló kezéből. Bethlen ideális uralkodó, józan, hidegen számító elme, aki a történelmi körülményeket, lehetőségeket helyesen felmérve mindig azt teszi, ami országa szempontjából perspektivikusan helyes, ami a szükségszerűségnek és a fejlődés törvényeinek megfelel. Amennyiben az író mindvégig következetesen ragaszkodik ehhez az ideálképhez, műve hiteles történetisége és emberábrázolása óhatatlan torzulásokat szenvedne, élettelen, elvont parabolává halványulna. Móricz zseniális realitásérzéke és emberismerete azonban korrigálja előzetes koncepcióját. Bethlen személyisége a trilógia végére élettel, ellentmondásokkal telik meg, konfliktusai azonban túlnyomóan személyes jellegűek, az írónak hőse sorsába vetített magánéleti problémái. A fejedelem történelmi szerepének ábrázolásában felemás eredmény születik, életének további történelmi iránya homályba vész. A főhős végső öszsképeiben a tervezett ideálképpel szemben a komplex és végül — töredékessége miatt sem — tisztázott történelmi realitás, az abszolút uralkodó nem minden részletében az igazságért és haladásért indított háborúja jelenik meg. „Ma már nem látom politikáját a második korszakban, a háborúk alatt annyira magyarnak: őbenne is hatalmi vágy van, s a háborúra is azért indult ki, hogy cseh király lehessen. Nem is volt távoli célja. Hadvezérként meg kellett rekednie egy ponton, mert semmit nem akart. Amit neki tulajdonítok: a török kiverésére való messzi tervet, ma már nem látom olyan tisztán.”¹⁵ — vall kétségeiről a harmincas években.

Bethlen eredeti célja a móríci koncepció alapján a béke és a haza polgári fejlődése volt. „Én a békesség fejedelme vagyok, és az is akarok maradni.”¹⁶ Ha háborúra kerül a sor, az „honvédő” háború lesz és osztályharc. „Nem a tömegek harca ez, hanem az urak harca a tömegek ellen... Jó Isten, háborút kell mívelni, igazán, ha egy pici békét akarok. Nem kell nekem, uram, se földje, se háza, de ha nem akarom, hogy itt foszson ki kisdéd hajlokomban, oly erősnek kell lennem, hogy meg ne merjen közelíteni.”¹⁷ A nagy fejedelem politikai koncepciója történelmi példázatként a haladást, a jövőt képviseli. Ám az ennyire tökéletes, ideális hőst nehéz epikusán hiteles élettel megtölteni. A nap árnyékában Bethlen háborújának politikai céljai egyre bonyolultabbak, ellentmondásosabbak lesznek, ezzel párhuzamosan emberi alakja történelmi szemszögből is élettelibbé, tragikus színekkel is gazdagabbá válik. Indokai között megjelenik a háború vallási motívuma, mely politikai indokként, diplomáciai és eszmei okként valóban

15. Móricz Virág: i. m. 488. l.

16. Móricz Zsigmond: *Erdély*. 975. l.

17. Uo. 580. l.

motiválta a harmincéves háborút, de mögötte társadalmi-gazdasági okok húzódtak meg, és ezt a történelmi regénynek érzékeltetnie kellett. Móricz Bethlene tudja ezt, kezdetben össze is kapcsolja a vallást a gazdasági okokkal. „A religió is csak arra való, hogy újabb háborúságot szerezzen. . . Nem az Istent akarják dicsérni, ami senkinek nem lenne ellene, hanem vagyont akarnak és pénzt és hatalmat. . .”¹⁸ Am később elmarad érvei közül a gazdasági motívum, és marad a politikai ok, a zavaros ideológiai manipuláció; a vallás és a haza. „A háború Istennek útja az emberek szívében. . . Itt már minden megérett, és én nem vagyok többé más, csak egy kis göröngy, amit megmozdított a mennybéli hatalom, s ez a göröngy megindul a maga útján, és magával sodorja a lelkeket.”¹⁹ Érvei között felbukkan a polgári fejlődés természetes velejárója, a területi hódítás, a piac- és gyarmatszerző kolonializmus. „. . . mire gyűjt az ember fegyvert, lovat s embert, ha nem arra, hogy a végén a háború jöjjön? . . . Uram, ennyi fegyvert s fegyverest ily kis ország meg nem bír. Nagyobb szeget kell keressünk, ahova süvegünket akasszuk.”²⁰ Bethlen érvei, gondolatai egyre zavarosabbakká válnak, ön-maga előtt sem tudja már tisztázni háborús készülődésének igazi okait. Gondolataiban mintha Móricz tervezett ideálképe, a haladást és a köz javát mindenekelőtt képviselő önzetlen fejedelem vívná szellemi harcát a hatalomvágyó, királyi koronára áhítózó, harácsoló félfudális uralkodóval. „Ezek akkor arra a jó idő, hogy a megtiportak, az alávetettek kiharcolják szabadságukat. . . De még mindig csak a kívánság, a hatalomvágy, a kapzsi uralkodási ösztön dolgozott benne. S eddig sem volt hódító, oltalom volt és védelem mindeneknek, akik rája szorultak. A nagy szolgából nagy úr és vezér lett. De nem lett belőle se vérszomjas, se fejevesztett harácsoló. . . Lelkében roppant önuralom volt és magamérséklés.”²¹ A trilógia végén mintha a leplezetlen önös érdek, a hódító vágy kerekedne felül. Móricz — fájó szívvel bár, de — búcsút mond a bethleni ideálnak, a béke fejedelmének. „S mit neki Erdély? . . . Többre vagyon bizony appetitusa. . .”²² A nap árnyékának hadba készülődő fejedelme önzőbb, zsarnokibb, „feudálisabb” hódító terveket sző Báthory leganarchisztikusabb vágyainál is. Bethlen nem is nagyon öltözteti hódító céljait az önzetlenség álarcába, utolsó érveiben megelégszik a vallási manipulációval, a protestánsok védelmének ürügyével. A regény utolsó sorai éles stílusváltást jelentenek a mű egészéhez képest: az író szomorú iróniával szemléli a vallásháborúra készülő erdélyi sereget. „Énekében mennydörgi ki, amire csak vágyik a félelmes emberszív, mikor elindul, hogy elpusztítsa embertársát, aki fertelmes, mert más énekekben dicséri ugyanazt az istent: méltók a halálra. . .”²³ Mindeddig zártan belül maradt a történelmi vilásképen, azonosult Bethlen eszméivel, a trilógia legexponáltabb helyén azonban eltávolodik hőse álláspontjától, és külső epikus pozíciót elfoglalva elidegenedik művétől és „eszményi” hősötől. Az író, aki az egész trilógia folyamán Bethlen lelkével azonosulva küzdött szent és kisszerű, a

18. Uo. 971. l.

19. Uo. 984—985. l.

20. Uo. 1022. l.

21. Uo. 1067. l.

22. Uo. 1154. l.

23. Uo. 1161. l.

férfit röptéből visszahúzó felesége emlékével, az utolsó sorban Károlyi Zsuzsanna szorongásával, rossz előérzetével azonosul. „Ölni, ölni?... Ez az élet?... Boldog az ember, ha öl?...”²⁴ A regény végkicsengése Móricz 1935-ös érzelmeit tükrözi. Hol van már a bethleni ideálba, a nemzeti felszabadító háborúba vetett hit? 1935-ben a bethleni történelmi eszmény már nem érvényes Móricz számára, a felülről várható reformból végképp kiábrándult. Bethlen életrajza félbeszakadt ugyan, de a témát Móricz befejezte, a politikai-történelmi gondolatkört lezárta, az eszmével leszámolt.

Az *Erdély*-trilógia legegységesebb, művészileg-eszmeileg legsikerültebb része a *Tündérkert*, nem utolsó sorban épp azért, mert Báthory a hőse, és nem Bethlen. A másik két regény egyenetlenségeit a Bethlen alakjával küszködő író megoldatlan történelmi-művészi problémái okozzák. Báthory halála után a főhősnek nincs méltó ellenfele, ennek következtében a két regény túlnyomó részében konfliktus-nélküliségben szenved. Bethlen hibátlan történelmi hős, a haladás rendíthetetlen harcosa, akinek azonban történelmi tetteit epikus akcióban nem ábrázolja a regény: közéletiségében túlságosan megfontolt, tökéletes ahhoz, hogy belső konfliktusa legyen, művészileg körvonalazott, konkrét politikai ellenfele, külső konfliktusa viszont nincs. A magyar arisztokrácia képviselői vázlatosan ábrázolt alakok, a történelmileg méltó ellenfél, Pázmány, egyetlen jelenetben lép fel csupán. A történelmi konfliktus hiányában előtérbe lép a magánélet, és a trilógia második és harmadik könyvében regényszerező konfliktussá fejlődik. A boldogasszony és a szépasszony közötti vívódást szenvedélyes írói szubjektivitás fűti, önvallomásértékű lírai hevülete csodálatos költőiségű, lélektanilag hiteles jeleneteket teremt, ám a mű történetiségének ez a motívum nem használ, tartalmi egyensúlyát alapvetően megrendíti, és a történelem „elprivatizálódásához” vezet. „A társadalmi erők küzdelmét azonban nem helyettesítheti a magánélet vívódása... ez az eljárás nem vezethet máshoz, mint a történelem leszűkítéséhez és lekicsinyítéséhez: elprivatizálódásához.”²⁵ A regény szerkezetében az íróilag alapvetőnek szánt lényeges történelmi motívumok betétek maradnak, Bethlen leveleiben, rendeleteiben, monológjaiban jelennek meg csupán, és nem válnak a regény epikus szerkezetének szerkesztésévé. Helyüket önmagukban érdekes, művészileg helyenként remekművű epizódok veszik át, amelyek azonban szervesen illeszkednek egymáshoz, és nem mindig hatnak a fő gondolati szál irányába (Út a lápon, Zólyomi felvidéki útja).

A *Tündérkert* alcíme *Történelmi regény a XVII. század elejéről. Báthory Gábor erdélyi fejedelemsége Bethlen Gábor ifjúkora*. Már a cím is éles történelmi konfliktust, harmonikus művészi arányokat sejtet, két élesen szembenálló pólussal. A regény Báthory udvarában kezdődik, és már első mondataiban érzékelteti hősenek egyik alapvető, későbbi tragédiáját okozó vonását, élethabzsolását. Utolsó mondata a fejedelem tragédiáját zárja le, költőien sokjelentésű szavakkal. „Az istenadta boldogtalan.”²⁶ A kompozíció minden eleme a művészi középpont, az ideológiailag is legfontosabb szerkezeti mag felé mutat.

24. Uo. 1162. l.

25. Nagy Péter: *Móricz Zsigmond*. Bp. 1975. 250. l.

26. Móricz Zsigmond: *Erdély*. 425. l.

A nagy fejedelem alcíme *A tündérbert virágba borul, Bethlen Gábor dicsősége, Zsuzsanna fejedelemasszony szenvedése eljő*. A fő konfliktus — a cím alapján is — áthelyeződik Bethlen magánéletére, melynek két pólusa a házaspár. A regénynek még jelentős történelmi tartalmak vannak, szerkezeti indítása a *Tündérbert* szintjén van (Bethlen látomása), a befejezés azonban nagyot esik; egészen máshová térül el, mint ahonnan elindult, és ahová eljutni szándékozott. „Csak mi vagyunk Erdélyben kanok és férfiak. S rágyújtott Báthory Gábor nótájára: Szól a kokas mán. Majd megvirrad mán.”²⁷ A nagy fejedelem már nem képes a történelmileg lényeges csomópont köré összpontosítani szerkezetét. A regény fő konfliktusa, Lippa várának megvívása, történelmileg periférikus epizód csupán, másik fő konfliktusa pedig, Báthory Anna méltatlansága Bethlen szerelmére, periférikusan sem történelmi epizód, lévén Móricz költői leleménye. A történetiség nem tűnik el ugyan a műből, hisz itt bontakozik ki Bethlen alakjának ideálképe is, de a regény szerkezetében történelmileg egyre mellékesebb és kisszerűbb események, konfliktusok jutnak központi szerephez, eltorzítva a történelem valódi arányait.

A nap árnyékának alcíme már nem is utal Bethlenre, csak Károlyi Zsuzsanna sorsát foglalja össze. *Az asszonyi állat az ő urának dicsőségében láthatatlan lesz. Minél jobb s tőkéletesebb, annál jobban s tőkéletesebben: íme a regény*. A főhős a regény főcíme szerint is a fejedelemasszony. A mű első mondata, látszólagos egyszerűségében még azt is jelenthetné, hogy Zsuzsanna felnőtt politikai-történelmi szerepéhez, és méltó uralkodótársává lesz férjének. „A fejedelemasszony trónszékén ül, és a török követeket fogadja.”²⁸ A jelenet egésze azonban vigasztalanul megreked a magánszférában, a Zsuzsannából kitörő féltékenység alapmotívumként megadja az egész regény alaphangját. A mű fő konfliktusa a fejedelemasszony féltékenysége és kisszerűsége, és vele szemben Bethlen szerelmi vívódása. E főtémán belül kétségtelenül zárt szerkezetű: amint kezdetének, befejezésének is a fejedelemasszony a hőse. Utolsó mondata az asszony rezignált búcsúja hadba induló férjétől.

Móricz eredeti koncepciója egyre szélesedő társadalmi-történelmi freskót ígért, hőse Erdély kis világából kijut a nagyvilágba, a „népek horizontja elé”. A *Hadak ura*, a tervezett negyedik regény már az európai horizontú Bethlen harcát ábrázolta volna. Ezzel szemben a megvalósult mű íve egyre szűkülő horizontú, mely a magánélet konfliktusaiba torkollik. Bethlen végül hadrakel ugyan, de ezzel a „kapunyitással” az író már nem tud azonosulni, ironikusan elidegenedik tőle, és inkább Zsuzsanna kispolgári aggodalmait vallja. A mű világnézeti beszűkülése azonban nem azonos írójának eszmei horizontjával. Móricz nagy harcot vívott önmagával, míg végül tudatos önkorlátozással, önfegyelemmel és rezignáltan lemondott a szélesebb nemzetközi perspektíváról, és elsősorban a nemzeti problémára, a magyarság megmentésének ügyére koncentrált erejét. Móricz látta korának nemzetközi összefüggéseit is. A regényterv megszületésekor a világháború zajlott, amely mindenki számára átélhetően a forradalmak internacionalizmusa felé

27. Uo. 845. l.

28. Uo. 849. l.

haladt, az azonos történelmi törvényeken alapuló forradalmak kirobbanásához. Ez a kor a nemzetközi perspektíva, a széles történelmi érdeklődés és összefonódás tudatának az időszakára volt, a művészek olyan példászerű hősokeket kerestek, akiknek sorsával az egész világtörténelem számára nyújthattak mindenhol érvényes tanulságokat. Móricz ezt a hőst találta meg Bethlen alakjában. Az elveszett háború, a bukott forradalom és az ország szétesése azonban új, nemzeti horizontú feladatokat állított a magyar értelmiség elé. Régen halogatott, múlt századból visszamaradt társadalmi-gazdasági problémákat kellett megoldani, egy halódó, társadalmilag-szellemileg-erkölcsileg pusztuló társadalmi rendben kellett megtalálni az egyre szűkülő lehetőségek között a továbbéléshez nélkülözhetetlen új erőket. A szellem emberére ezek a kínzóan megoldatlan és haladéktalan megoldást kívánó feladatok emberfeletti terheket róttak, és csak kevesen voltak, akik igaz lelkiismerettel végezték nemzet- és népmentő munkájukat. E kevesek egyik legkiválóbbja volt Móricz Zsigmond. Az író érzékenyen reagált a háború és közvetlen következményei folytán megváltozott külpolitikai és belső társadalmi szituációra, és részben tudatosan, részben pedig szükségszerűen húzódtott vissza a Bethlen-téma eredeti koncepciójához képest szűkebb világú problémaköréhez. Tudatos önkorlátozását hűen érzékelteti Thomas Mannhoz fűződő kapcsolata. 1922-ben történelmi élelátással ír német író társához, a Mann által felajánlott szellemi együttműködést azonban szerényen és tudatosan visszautasítja. Mann „irodalmi levelezést ajánlott, melyben megvitatnák az új Európa felmerülő problémáit. Apám nevetve elhárította, nem neki való.”²⁹ — emlékezik vissza Móricz Virág.

A trilógia „kapunyitását” nem követte folytatás, a regény hőse nem lépett ki a kapun a nemzetközi politika porondjára. Az Erdély után az író ábrázolási témakörének szélessége, a vizsgált társadalmi szelet nagysága tovább szűkült; csak ezen az áron mélyülhetett el egyetlen osztály, a nemzet megmentésének reményét hordozó parasztság mélyiségi vizsgálatában. A boldog ember fordulata után a történelmi regény témakörében is eljutott a néphez, Rózsa Sándor jelképes alakjához. A néphez „leszálló” Móricz a történelmi kontinuitást a nemzet pusztaságát mindenkor biztosító törzs, a nép életében találja meg. Fordulata tudatos, a szocializmusig eljutni nem tudó író jellemző gondolati konklúziója, egyszersmind morálisan magasrendű, mert a legvédtelenebb, leginkább kiszolgáltatott, a megmentésre legérdemesebb társadalmi osztály mellé áll, és ez a kiállítás művészetét is megújítja. Hogy e széles történelmi horizontról lemondó fordulatban mennyi tépelődés, öngyötrés, alkotói és lelki válság rejlik, azt az Erdély félbemaradása, szerkezeti elbizonytalanodása, önkínzó erkölcsi kételye, nyugtalanító gondolati-művészi megoldatlansága érzékelteti.

Móricz az emberi érzelmek és ösztönök, a tudattalan emocionális indulati rétegek zseniális ábrázolója. „Móricz szinte mindig a temperamentum felől közeledett hőseihez, s elsősorban érzelmi-indulati életük motiválására összpontosított.”³⁰ A temperamentum uralma az ész felett nagyszerű elbeszéléseket és szenvedélyesen átélt regényeket hozott létre, a történelmi re-

29. Móricz Virág: i. m. 263–264. l.

30. Kovács Kálmán: *Eszméék és irodalom*. Bp. 1976. 222. l.

gény műfajában viszont gátlóan hat. Az adekvát történetpszichológia lényege nemcsak a tények és események kutatása és pontos ismerete, hanem az adott kor összefüggésrendszerének, az események háttérének, motívumainak vizsgálata, a gondolati következtetések levonása, a történelem egész folyamatának átfogó ismerete, az egyedinek az egyetemesben való elhelyezése, történetfilozófiai átgondolása. Az *Erdély* nagyszerű história, rengeteg élő, lélegző, testközelbe hozott figurával, hiteles atmoszférát sugárzó tájakkal és eseményekkel, minden sora él és érzelmeket hordoz, áradóan hömpölyög a kimeríthetetlen bőségű életanyag, az író óriási életismeretét bizonyítva — ám nem körvonalazódnak benne a történelmi összefüggések, nem érezni az író kiérlelt történetfilozófiáját. „Móricz történelmi érdeklődése csaknem teljesen személyi, szépirodalmi jellegű... A rendkívüli megelevenítő erő, amely képes legyőzni a századokat, nem mindig képes a történelem szellemét felidézni... A történelem több, mint a múlt életének felidézése: magasabb kilátót, tágabb szemhatárt igényel. S ez az igazán nagy történelmi távlat hiányzik valamiképp a főhősök képéből... Országot építő nagy történelmi alakot ennyire emberi közvetlenséggel, gondjainak, törődéseinek fellángolásainak s csüggedésének, jóságának, hűségének és tévelygéseinek ilyen meleg, szinte már baráti, családi közelségével s a nagy történelmi gesztusok és összefüggések ilyen bátor és célba találó elhanyagolásával alig ábrázoltak még... Móricz nem idézte fel a történelmet, de megelevenítette a múltat...”³¹ — írja Keresztury Dezső. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Móricz teljesen érzéketlen volt a történelem erői és összefüggései iránt. Művében számos helyes meglátás található a történelem hajtóerőiről, az ideológia mögött rejtőzködő gazdasági alapokról, a kor hiteles összefüggéseiről. Világosan látja, hogy a történelmi fejlődés meghatározója a gazdaság; nemcsak a társadalmi, politikai és technikai fejlődésé, hanem a tudati, ideológiai előrehaladásé is. „Tudjátok meg, hogy az emberek nyomorult életét soha nem lehet ostorral és máglyával megjavítani, csak kenyérrel... A boszorkányságot is csak kenyérrel lehet megszüntetni...”³² A helyesen meglátott történelmi összefüggések azonban csupán verbális közlések maradnak a műben, és nem válnak a regény epikus szerkezetének szerves, érzékeny megelevenedő részévé. A tényeken végrehajtott tudatos írói változtatások, anakronizmusok sem a történelmi összefüggések világosabb ábrázolását, jobb megértését szolgálják, hanem az író szubjektív, lírai személyességű motívumai, magánéleti konfliktusainak kivetítései (Báthory Gábor és Anna). Móricz világszemlélete — ezen belül történelemszemlélete — anti-intellektuális, a világot szenvedélyes, már-már lírai szubjektivitással látja. Ez a személyes ábrázolásmód néhol az epikus objektivitás határait súrolja, ám a tárgyilagosságot élményszerűen pótolja a hallatlanul magas hőfokú érzelmi intenzitás.

Móricz elementáris művészetének egyedül helyes megközelítésmódja Németh László szemlélete:

„Remekmű az Erdély? A legtöbb, amit a magyar regényírás idáig felmutathat. Ady lírája mellett a háború előtti kort ez a regény zárja le. A két

31. Keresztury Dezső: *A szépség haszna*. Bp. 1973. 167—170. l.

32. Móricz Zsigmond: *Erdély*. 903. l.

mű bizonyos fokig ki is egészíti egymást (ha nem is egészen úgy, mint Báthoryt Bethlen): Ady a gondolat magasa s mélye, Móricz a színek és formák határtalan szélessége. Sajnálni lehet tán, hogy a kettő egy emberben nem egyesülhetett. Az Erdély — a magyar irodalom Háború és béké-je — túlságos metafizika-mentesnek örökít meg egy népet, melynek másik nagy lángelméjéről máig is alig merjük tudni, hogy a kortárs Európának talán legnagyobb szelleme volt. Kétségtelenül korlát ez: de olyan korlát, amelyet ez a mű hiúan nem döngtetett s belülről tökéletesen kitöltött.”³³

II. AZ ERDÉLY HELYE A KORABELI VILÁGIRODALOMBAN ÖSSZEVETÉS

HEINRICH MANN IV. HENRIK CÍMŰ REGÉNYÉVEL

A legszembeötlőbb hasonlóság a két regény történelmi tényanyagának közeli rokonsága. Túlmenően azon a véletlennek is nevezhető közösségen, hogy a két mű cselekménye ugyanabban a történelmi korban játszódik, a 16–17. század fordulóján, illetve a 17. század első évtizedeiben, lényegi hasonlóság is található a két nemzet történelmének ábrázolt időszakában. Ekkor bontakozik ki egész Európában a megelőző évtizedek angol és németalföldi mintája nyomán a polgári fejlődés, amely IV. Henrik korszakos munkássága eredményeképp Franciaországban sikerre vezet (nemhiába nevezték őt sokan a francia forradalom előfutárának), Magyarországon azonban, bár Bethlen Gábor fejedelemsége a lehető legkedvezőbb alapokat teremti meg egy későbbi polgári átalakulás számára, a rendkívül kedvezőtlen történelmi körülmények miatt a fejlődés megakad, és később visszazuhan a feudális rendi anarchiába. Társadalmi, gazdasági téren hasonló feladatokat tűzött ki és oldott meg sikerrel mindkét uralkodó. Megteremtették a polgári fejlődés gazdasági lehetőségeit: az ipar, a kereskedelem fejlesztését, a városi polgárság támogatását, a pénzügyi gazdálkodás központi irányítását tekintették fő feladatuknak, megvetették a merkantilista gazdaságpolitika alapjait. Fő céljuk a feudális arisztokrácia visszaszorítása, az erős központi hatalom kiépítése, amit nagy áldozatok árán, de sikerrel valósítottak meg. Külpolitikájukat egyazon ellenség, a Habsburg birodalom elleni harc határozta meg. IV. Henrik legfőbb ellensége, a francia függetlenség és társadalmi fejlődés leghatalmasabb ellenfele, a Habsburg birodalom legnagyobb uralkodója, a korszak legreakciósabb társadalmának feje: a spanyol II. Fülöp. Az általa megtestesített feudális rend és katolicizmus az európai polgári fejlődés legádázabb ellensége; legreakciósabb ellenfele I. Erzsébet Angliájának, IV. Henrik Franciaországának, a polgári Németalföldnek, a protestáns német fejedelemségeknek. Ugyanennek a Habsburgháznak sem kevésbé reakciós osztrák ágával vív egész életében nagy harcot Bethlen Gábor is. Az ő ellenfele ugyanaz a feudális reakció, ugyanaz a társadalmilag, gazdaságilag, politikailag, eszmeileg visszahúzó hatalmas ellenerő, amely épp e korszakban a katolikus ellenreformációban

33. Németh László: *Két nemzedék*. Bp. 1970. 533. l.

tetőzik, és amelynek reakciós politikája az addigi világtörténet legpusztítóbb háborújához, a harmincéves háborúhoz vezet. A reakció ellen mindkét uralkodó nemzetközi szövetségek létrehozásával kívánt küzdeni; IV. Henrik nagy terve, a katolikus liga elleni hugenotta—protestáns francia—német—angol—németalföldi szövetség erőszakos halála miatt nem valósulhatott meg. Bethlen a közép-európai népeket akarja szövetségbe tömöríteni a Habsburgok ellen, erre azonban, hiába a nagy, IV. Henrikéhez mérhető koncepció, Erdély periferikus helyzete miatt nincs reális történelmi lehetőség.

Mindkét uralkodó zavaros, háborús, anarchisztikus időben kerül uralomra, ezért és felvilágosult humanizmusuk szavára elsődleges belpolitikai feladatuknak a béke megteremtését és megszilárdítását tartják. A béke megteremtése érdekében áldozatoktól sem riadnak vissza. Mindketten olyan áldozatos cselekedeteket hajtanak végre, amelyek személyes hírnevükön ejtenek csorbát, sőt lelkiismereti konfliktusokhoz is vezetnek, de a nagyobb cél érdekében inkább vállalják az áldozatot. IV. Henrik megtagadja hitét és katolizál, hogy véget vessen a belső vallásháborúknak, Bethlen pedig saját honfitársaitól fegyverrel foglalja el Lippa várát, hogy a töröknek a békeség fejében átadja. Uralomra jutásuk módja is hasonló motívumokat tartalmaz. Elődjük, legnagyobb ellenfelük (III. Henrik illetve Báthory Gábor) erőszakos halált hal, melyben azonban, bár érdekük lenne, egyiküknek sincs semmi része. Az uralmat mindketten higgadt, bölcs megfontolással, tiszta, ellenfelük vérével be nem mocskolt kézzel szerzik meg, kivárva a megfelelő történelmi pillanatot.

A két uralkodó történelmi koncepciójában igen sok a hasonló vonás. Az ábrázolt történelmi korszak problematikájának gazdagsága ugyanakkor rengeteg analógiás lehetőséget nyújt a jelenhez szóló mondandó ábrázolása számára is. Mindkét uralkodó jelszava a humanizmus. A szeretet jegyében kormányoznak, bár az abszolutizmus eszközeitől sem riadnak vissza, ha az erőszakot a haladás érdekében kell alkalmazni. „Csak a szeretet mentheti meg a világot. Gyenge korban az erőszakot tartják szilárdságnak. Csak az erősek engedhetik meg maguknak, hogy szeressenek benneteket, noha ezt meglehetősen megnehezítik számukra”³⁴ — vallja Heinrich Mann IV. Henrikje. Bethlen pedig így beszél: „... a hitért, a becsületért, a szabadsáért kihívom az egész világot, és csatára kényszerítem és győzni fogok...”³⁵

Mindketten tudatában vannak a történelmi fejlődés alaptörvényének: a történelmi haladás erőszakot kíván. A békét nem minden áron akarják megteremtteni, csak az értelmetlen, nemzetet és eszmét gyengítő vérontást akadályozzák meg, humanista intézkedéseikkel. A nemzetközi reakció ellen fegyvert fognak, és nemzetközi szövetséget létrehozva az erőszak történelmileg előrevívő eszközehez nyúlnak. „Ha a német is ily gyenge, akkor a két bálvány nem sokat fog ártani egy a másnak, meg kell törni mind a két uralmat otthon, fészékében, s akkor le lehet örökre rázni a népek nyakáról

34. Heinrich Mann: *IV. Henrik*. I—II. Bp. 1963. Ford. Szabó Ede, Vajda Gábor. II. köt. 687. l.

35. Móricz Zsigmond: *Erdély*. 1123. l.

őket”³⁶ — mondja Bethlen. Heinrich Mann tömörebben, szentenciaérvény-nyel fogalmaz. „A forradalmak sohasem jönnek maguktól a kellő időben: éppen ezért kell kiharcolni őket, erőszakkal is.”³⁷ Bethlen koncepciója Magyarországra vonatkozik, Móricz nemzetben-népben gondolkodik, a magyarság számára keresi a kiutat, történelmi példájával a korabeli magyar történelem lehetőségeit, esélyeit, feladatait kutatja. Heinrich Mann humanizmusa az egész emberiség számára keresi a történelmi kiutat, a fasizmus világot elárasztó reakciójával szemben egy jobb kor kibontakozásának lehetőségét. A forradalmi erőszak hangsúlyos hirdetése (az idézet a regény záró sorából való) egész Európa antifasiszta összefogását hirdeti a fasizmus ellen. Móricz Zsigmond hőseinek álma Erdély felvirágoztatása, a „tündérkert” megteremtése magyar földön. Heinrich Mann hőséneke álma az emberiségről szól: „...nem arra született az emberiség, hogy lemondjon álmairól, hiszen az álom csak rosszul értett valóság. Van boldogság. Elérhető az elégedettség és a bőség.”³⁸

Lényeges rokon motívum a két regényben a nép szerepének fontossága, az uralkodók demokratizmusa, népközelisége. Mindketten a nép széles tömegeire támaszkodnak, intézkedéseikkel megnyerik maguknak a városi polgárságot, a parasztságot egyaránt. IV. Henrik a „jó uralkodó”, talán az egyetlen olyan király volt, kinek emlékét megőrizte a nép. Híres, szállóigévé vált jelszava: minden alattvalójának vasárnaponként tyúk főjjön a fazekában. Bethlen egyik fő feladatának a nép jólétének megteremtését tekinti. „Mit kellene tenni ezért a szegénységért. Hogy lehetne ezen segíteni, hogy legyen ennivalójuk, s megtudják, hogy a Krisztus értük is megholt.”³⁹ Ebben a népközel humanizmusban az írók bizonyos fokú idealizmusa is hangot kap. Az uralkodók nem merő önzetlenségből, nép iránti szeretetből támogatják a nép jólétének növelését, hanem elsősorban saját erős, központi hatalmuk biztosítása érdekében. Sajátos módon ezt a kérdést a nép problémái iránt fogékonyabb Móricz realisabban, kevesebb idealizmussal szemléli. „Nem elég nekem, ha az urak dúskálkodnak... Soha meg nem élek, ha a szegényeknek meg nem adják, ami nekik kell. A szegénység nem épül a nemzet... Ha a szegénységnek háza van és marhája van és földje van és gabonaverme van, akkor számíthatok rá, hogy ha kivetik az adót, az bé is folyik.”⁴⁰

A 20. századi történelmi regényben nem a történelem immanens törvényszerűségeinek, a nemzeti múlt feldolgozatlan korszakainak feltárása adja a legfőbb eszmei és szerkezeti szálát, a történelem nem önmagában és önmagáért jelenik meg, hanem összehasonlítási alapot nyújt a jelen vizsgálata számára, példát a jelenkor harcaihoz. Heinrich Mann igaz hasonlatnak, példázatnak nevezte művét („...ein wahres Gleichnis”⁴¹). Móricz hasonlóképp vélekedik: „Kitalálni egy régi kor életét, csak annyit jelent, hogy az író a maga korát transzponálja a felkutatott s mesterségesen megállapított

36. Uo. 1067. l.

37. Heinrich Mann: *IV. Henrik*. II. 688. l.

38. Uo. 687—688. l.

39. Móricz Zsigmond: *Erdély*. 650. l.

40. Uo. 893—894. l.

41. Idézi: Alfred Kantorowicz: *Heinrich Manns Henri-Quatre-Romane*. Sinn und Form. 1951. 5. 40. p.

milióbe.”⁴² Mindkét szerző olyan történelmi korszakot választott ábrázolása tárgyául, amely zűrzavarosságával, háborús légkörével saját történelmi korukra, a két világháború közötti európai történelem fojtott, fenyegető légkörére emlékeztet. Mindkét kor nagy történelmi átalakulások kora, világtörténelmi jelentőségű korforduló. A 16—17. század a polgári átalakulás, a nagy polgári forradalmak kora, az írók kora pedig a kapitalizmus és a szocializmus korfordulója. Nem hat tehát erőltetettnek a két korszak párhuzamba állítása, törvényszerűségeinek, tendenciáinak összevetése, a már lezárt, feldolgozott kor tanulságainak a jelenre való rávetítése. Ezen a történelmi koron belül mindkét szerző megtalálta azt a történelmi alakot, akinek reális, korhű ábrázolása pozitív, előremutató példát jelent a jelen antisziszta, humanista harcai számára is. Ez a példázat nem közvetlen bírálata a kor fasiszta, imperialista rendszereinek, hanem a pozitív ellenpélda lehetőségének felmutatása, ami hatásosabb ideológiai fegyver, mint a közvetlen támadás.

A két regény igazi eredménye és újszerűsége a pozitív történelmi példa felmutatása, a korszakalkotó hősökkel szemben azonban ott állnak a reakció képviselői is. Erre az ellenerőre nemcsak a történelmi hűség, és az aktuális példázat kedvéért volt szükségük az alkotóknak, hanem esztétikai, kompozicionális okokból is. IV. Henrik ellenfele a feudális reakció, a katolikus egyház, amely sosem elvontan, pusztán eszmeiségében jelenik meg, hanem mindig életteli, hús-vér alakok személyében. A nagy ellenséget nem egy ember testesíti meg a regényben, hanem váltakozva, hol Medici Katalin méltóságteljesen félelmetes alakjában, hol Henri Guise ellenvezéri képében, hol II. Fülöpnek a reakció jelképévé növvő lényében, hol Medici Mária vallásos fanatizmusában jelenik meg. Ez a váltakozó alakú ellenfél mindvégig méltó ellenpárja, és egyenrangú kompozíciós ellenpólusa Henri humanista személyének. Az író nemcsak a király pozitív példájában mutat fel aktuális társadalmi-eszmei tartalmakat, hanem a reakciós ellenfél szerepe is túlmutat konkrét történelmi funkcióján. A negatív hősök, a feudális reakció ábrázolása az író korának legreakciósabb valóságát idézi, a fasiszmus elleni humanista tiltakozást fejezi ki. II. Fülöp a fasiszmus világhatalmi törekvéseinek, háborús uszításainak hiteles előképe, Guise herceg gátlástalan erkölcstelensége, orgyilkos hatalomvágya, demagógiája is rokonságban áll náci utódaival, a Szent-Bertalan éj mintha egy fasiszta tömegmészárlás démoni képe volna.

Más természetű a politikai ellenfél szerepe és megoldása Móricz művében. A frontok itt nem olyan egyértelműek, a haladás és a reakció nem különül el olyan élesen egymástól, mint Mann regényében. Móricz művében is a Habsburg birodalom, a katolikus ellenreformáció a hős történelmi ellenfele. Ennek eszméje azonban nem konkretizálódik életteli, realista alakokban. Találkozunk ugyan az osztrák császárral és az ellenreformáció magyar vezéralakjával, Pázmány Péterrel is, ezeknek az alakoknak azonban nincs regénybeli funkciójuk, esztétikai értelemben vett realitásuk. A katolikus magyar főurak inkább csak Bethlen gondolataiban jelennek meg fő ellenfélként, regénybeli konkrétuságukban csupán vázlatosan kidolgozott epizodikus

42. Móricz Zsigmond: *Magyarosság és nemzetietlenség.* = *Nyugat*, 1912. I. 706. l.

együttesként szerepelnek. Egyetlen, kompozicionális szempontból valódi ellenfele van Bethlennek; Báthory Gábor. Ő az egyetlen Bethlenhez méltó történelmi ellenfél a trilógiában; nem véletlen, hogy halála után a regény szerkezete szétesik, méltó ellenfél híján Bethlen magára marad, történelmi ellenfele elvont eszmévé szublimálódik, harca belső konfliktusokkal, elvont elmélkedésekkel, magánproblémákkal helyettesítődik. Csakhogy Bethlen számára Báthory politikai értelemben tulajdonképpen nem is ellenfél, nem a reakciónak olyan egyértelmű megtestesülése, mint Henrikkel szemben Guise, vagy Medici Katalin. Báthory elsősorban emberi ellenpólusa Bethlennek, a belőle hiányzó tulajdonságok hordozója, és az ő merész, bizonyos szempontból forradalmi terveit váltja majd valóra Bethlen más, történelmileg adekvát módszerekkel. Ketten együtt alkotják azt a történelmileg teljes példaalakot, akinek egységes, realista, hiteles és példaerejű megformálását Heinrich Mann végezte el IV. Henrik alakjában: aki képes álmainak következetes végigálmódására, és a történelmi körülmények felismerésével azok gyakorlati megvalósítására is.

Heinrich Mann és Móríc Zsigmond történelemszemlélete és epikai ábrázolásmódja között lényeges különbségek fedezhetők fel. Heinrich Mann, annak ellenére, hogy példaszzerű hőst teremtő, idealizáló és aktualizáló motívumokat is felhasználó új típusú történelmi regényt írt, alapvetően mégis a „klasszikus” kritikai realizmus szabályai szerint komponálja művét. Meseszövése, jellemábrázolása epikusabb, vagyis tárgyilagosabb és empirikusabb, mint magyar kortársáé, bár tagadhatatlan, hogy nagy rokonszenvel, szinte rajongó szeretettel rajzolja meg főhőse minden jellemvonását, és érzelmi állásfoglalása műve minden alakjával szemben átsüt sorain. Ez azonban nem gátolja meg abban, hogy mindvégig meg ne őrizze tárgyilagoságát, tárgya iránti epikus távolságtartását. Igazi realista regényíróként mindvégig kívülről, külső szemlélőként nézi teremtett figuráit, eseményeit. Egyetlen helyen szakít ezzel a szemléletmóddal, műve epilógusában, ahol IV. Henrik szájából az író humanista szózata hangzik fel; ezt a nagyszerű retorikai lehetőséget még a tökéletesen epikus alkatú Heinrich Mann sem szalaszthatta el.

Móríc Zsigmond szinte lírai szubjektivitással azonosul hőseivel. Egész epikus életművét áthatják szubjektív, személyes konfliktusai, műve önvallomásértékű motívumokkal van tele (*Légy jó mindhalálig*, *Árvácska*, novellák). Az *Erdély* is, a történelmi regény keretein belül jóval szubjektívebb, líraibb, személyesebb hasonló műfajú társainál. Bethlen Gábor alakjának sok vonásában önmagát mintázta meg az író, Báthory „tündérkirályfijába” pedig személyes lelki vágyait öntötte bele. Bethlen-Móríc szenved józanságtól, fegyelmezettségtől, vágyainak elfojtásától, és mindezt a kínzó érzést belevetíti hőse tépelődéseibe, gondolataiba. Ez a személyes motívum adja talán a legigazabb magyarázatot arra, miért rajong annyira, annak halála után szinte fenntartás nélkül Báthory ellentmondásos, rengeteg negatív vonással terhelt alakjáért; a teljes önmegvalósítást, vágyainak gátlástalan önkielését, álmai végigálmódásának képességét „irigyl” a gátlásos, önmegtartóztató, állandóan kétségekkel küszködő Móríc. Báthorynak ezek a reneszánsz teljességű vonásai nem a reális történelemábrázolás eredményei, hanem az író legszemélyesebb konfliktusainak epikus kivetülései.

Nemcsak Bethlen és Báthory kapcsolata hordoz személyes motívumokat, hanem a regény szerelmi szála is Móricz legbensőbb magánügyeinek vetülete. Csak míg Bethlen és Báthory konfliktusa a személyesség átélése mellett is mindvégig megőrzi a történelmi hitelesség látszatát és illúzióját, addig a szerelmi konfliktus uralomra jutása a történelem „elprivatizálódásához”, a szerkezet felbomlásához, széteséséhez vezet. Bethlen küzdelme, öröklődése felesége és Báthory Anna között Móricz örök magánkonfliktusának egyik legszebb művészi megfogalmazódása. Károlyi Zsuzsanna a mérték, a család békéje és rendje, a megtartó, de a férfit szárnyalásaiban visszahúzó asszony, Báthory Anna a szenvedélyes szerelem, a rohanó láz, a szárnyalás, a kísértő, vonzó-taszító démon.⁴³ Anna iránti szerelmében Bethlen természetének gátlásossága, önelfojtása harcol a Báthorytól szerelmi téren is irigyelt gátlástalansággal, élethabzsolással. A vágy, az ösztön időnként át-tör a fegyelmezettségen, de végül győz Móricz eredendő férfias szemérme, józansága, önmegtartóztatása. Ebben a konfliktusban érezhető leginkább Móricz fájdalmas emlékezése arra a rajongásból és irigységből szőtt barátságra, amely őt Ady Endréhez fűzte. „Pedig az ember: titok. Az ember annyi, amennyi titka van.”⁴⁴ — vallja Adyt idézve Bethlen-Móricz.

A szubjektivitás jelenléte befolyásolja az epikus mű szerkezetét. A *IV. Henrik* szerkezete akkor sem bomlik meg, arányai hitelesek, harmonikusak maradnak, mikor hosszú fejezetek a király szerelmi konfliktusairól szólnak, mert Heinrich Mann képes a magánélet problémáit is történelmi meghatározottságúvá növelni; Henrik Gabrielle iránti szerelme részévé válik katolikusok és hugenották történelmi harcának, minden szerelmi kalandja a történelmi konfliktusok keretein belül marad, Medici Máriával kötött házassága is politikai tett, általában minden magánjellegűnek látszó motívum, epizód történelmi eredetű és meghatározottságú. Henrik legszemélyesebb problémái is hiteles történelmi keretben, hiteles motívumként jelennek meg a regény lapjain, és ez a mű szerkezetét, bármennyi epizód dúsitja is, ezer apró szállal erősíti. Móricz magánkonfliktusai viszont kívül maradnak a történelmi meghatározottság keretein, így a történelmi regény szerkezetét is gyengítik. A szubjektív személyességet nem tudja kellőképp objektíválni és felolvasztani az adott epikus környezetben; ez okozza a trilógia aránytalanságait.

E két történelmi regény abban is rokon egymással, hogy egyik sem szakít az epika realista hagyományaival, a klasszikus értelemben vett regényszerűséggel. Hiteles történelmi anyagot dolgoznak fel, rendkívül alapos történelmi forráskutatás előzi meg megírásukat, cselekményalakításban, jellemalkotásban, környezetfestésben és nyelvi megfogalmazásban teljes hitelességre, történelmi hűségre, hangulatfelidézésre törekszenek. A részletekben való hűségre törekvés és az új szubjektív történelemszemlélet egyidejű jelenléte olyan esztétikai különösségeket hoz létre, hogy például Móricz hiteles forrásokban kutatta fel azt is, milyen volt Báthory Anna hajszíne, ugyanakkor az alak egész lénye, regénybeli jelleme az író képzeletének és

43. Czine Mihály elemzésének felhasználásával. Czine Mihály: *M. Zs.* Bp. 1968.

44. Móricz Zsigmond: *Erdély.* 999. l.

szubjektív szándékainak szülőtte, és alig van köze a történelmi Báthory Annához.

A példa a történelmi hűség gyökeréből táplálkozik, a két korszak torzítás és hamisítás nélkül párhuzamba állítható egymással, történelmi erői, mozgásterei erőltettség nélkül összevethetők. A hősök hiteles történelmi szerepükben is példát képesek nyújtani a 20. század embere számára, alakjuk életteli, reális, sokoldalúan megformált és hiteles. Ugyanakkor nem feledkezhetünk el arról az idealizáló szándékról sem, amely mindkét íróat áthatja. IV. Henrik több pozitív vonásában, különösen demokratikus népközelségében a 20. századi humanista eszméje kap hangot; Báthory Gábor alakja pedig helyenként szinte már több idealizálásnál, néhol a tündérkirályfi mítosza kel életre. Mindez azonban nem csökkenti a két regény hatását, történelmi hitelességét, és ez az írók alkotóerejét, élet- és korteremtő adottságait dicséri. Heinrich Mann és Móríc Zsigmond egyaránt áradó mesélőkedvű alkotó, akik teljes, hiteles világ teremtésére képesek, és külön örömeiket lelik a részletek kidolgozásában, élő emberi alakok teremtésében, a színes környezetfestésben, a kor levegőjének érzékeltetésében. Kettejük közül Móríc az elementárisabb stílusművész, akit nyelvi ereje átlendít művének holtpontjain is, és hömpölygő eposzi teljességet teremt, méltó társaként Heinrich Mann világhíradalmi rangú történelmi freskójának.

**VERSUCH EINER SYNTHESE IM UNGARISCHEN HISTORISCHEN
ROMAN DES 20. JAHRHUNDERTS
DIE SIEBENBÜRGEN-TRILOGIE (ERDÉLY) VON ZSIGMOND MÓRICZ
IN DER UNGARISCHEN UND IN DER WELTLITERATUR**

T. LICHTMANN

Die grossen weltgeschichtlichen Ereignisse des XX. Jahrhunderts (Krieg, Revolution, Krise, Faschismus) erregten ein starkes historisches Interesse in der europäischen Literatur, die Autoren wandten sich an die historischen und ideologischen Gesetze und Vorgänge der Geschichte. Der historische Roman erlebte nach dem I. Weltkrieg auch in Ungarn eine neue Blütezeit. In dieser Zeit entstand auch das grosse historische Werk von Zsigmond Móríc, das sowohl die Konflikte, als auch die Folgerungen des Krieges und der Revolution in sich rug. Der Roman bringt die Erschütterung und die Enttäuschung der sog. Kriegsgeneration zum Ausdruck. Diese Künstlergeneration findet aus der Krise keinen anderen Ausweg, als die langsame, mit Reformen und Kompromissen vorwärtsschreitende Entwicklung. Móríc wollte durch die Gestalt von Bethlen den damals von ihm fürs Beste gehaltenen Weg der gesellschaftlichen-historischen Entwicklung darstellen. Daneben ist Bethlen ein Ebenbild des Autors, der auch seine privaten seelischen Konflikte in sich trägt.

Der erste Teil des Aufsatzes enthält die Analyse der Trilogie (*Siebenbürgen; Zaubergarten — Der grosse Fürst — Schatten der Sonne*). Der zweite Teil behandelt den Roman in komparatistischer Hinsicht. Es wird hierbei versucht, einen der repräsentativen Romane der ungarischen Literatur mit einem bedeutenden deutschen historischen Roman (Heinrich Mann: *Henri Quatre*) zu vergleichen, und dadurch die moderne ungarische Epik in den europäischen Kontext einzufügen. Die Roman-Trilogie von Móríc ist nach der Schlussfolgerung des Vergleiches ein grosses Meisterwerk europäischen Ranges.

